

Ulaskan Buku (Book Review)

**NASARUDDIN UMAR (2003), *TEOLOGI JENDER: ANTARA MITOS DAN TEKS KITAB SUCI*,
JAKARTA TIMUR: PUSTAKA CICERO. 280 HALAMAN. [ISBN: 979-96868-0-6]**

Nur Saadah Hamisan@Khair*

Isu wanita sering mendapat perhatian dalam dunia tempatan dan antarabangsa. Perbezaan antara lelaki dan wanita juga dibahaskan secara meluas dalam pelbagai aspek dan kerangka pemikiran. Kesamarataan gender telah menjadi sebuah agenda selaras dengan perkembangan semasa di mana masing-masing menuntut hak yang sama. Gender boleh difahami sebagai istilah lain buat jantina (*Kamus Dewan Edisi Keempat*), tetapi ia juga merujuk kepada suatu konsep budaya yang berupaya membuat perbezaan dalam hal peranan, perilaku, mentaliti, dan karakter emosional antara lelaki dan wanita yang berkembang dalam sebuah masyarakat (*Women's Studies Encyclopaedia*). Menurut pendapat Mansour Faqih (2007),¹ gender adalah suatu sifat yang terdapat pada lelaki dan wanita yang dikonstruksi sama ada secara sosial mahupun budaya, dan sifat-sifat tersebut boleh bertukar mengikut perubahan dalam sesuatu masyarakat. Sejarah perbezaan gender ini terjadi melalui proses yang sangat panjang kerana ia dibentuk melalui intervensi sosial, budaya, negara bahkan agama. Malah Islam juga telah menjelaskan hal perbezaan gender ini di dalam dua sumber utama iaitu al-Quran dan Sunnah. Menurut al-Quran, terdapat perbezaan di antara lelaki dan perempuan dari pelbagai aspek, tetapi kedua-duanya tidak dibezakan dalam aspek amalan kerana lelaki dan perempuan sama-sama adalah hamba dan juga khalifah di muka bumi. Perbahasan tentang isu gender di dalam al-Quran telah ditulis dalam beberapa kajian seperti yang dijalankan oleh Ashgar Ali Engineer (1992 & 1999),² Amina Wadud (1999),³ M. Nouraei & Z. Hosseini (2013)⁴ dan ramai lagi. Walaupun demikian, buku yang berjudul *Teologi Jender: Antara Mitos dan Teks Kitab* (2003) yang ditulis oleh Prof. Dr. Nasaruddin Umar ini membahaskan kupasan lanjut mengenai gender dengan membuat perbandingan di antara mitos budaya dan juga teks agama khususnya daripada al-Quran.

Buku ini dimulai dengan kata aluan oleh penerbit yang menjelaskan secara ringkas tentang latar belakang penulis. Menurut penerbit buku, Nasarudin Umar merupakan seorang pakar gender dan berkhidmat sebagai pensyarah di Fakultas Ushuluddin, Universitas Islam Negeri Syarif Hidayatullah, Jakarta, Indonesia. Penulis juga aktif menulis dan menyampaikan beberapa kuliah di persada antarabangsa. Kata pengantar di dalam buku ini ditulis oleh seorang mufassir Indonesia iaitu M. Quraish Shihab. Beliau memuji kekuatan penulis dalam merujuk sumber rujukan utama dan mengupas sebuah isu yang sering menjadi kontroversi dalam dunia Islam dan barat. Sebagai ulama dalam bidang al-Quran, beliau menekankan bahawa al-Quran membicarakan perbezaan lelaki dan perempuan secara fungsional, bukan secara struktural, dan perbezaan ini seharusnya tidak dilihat sebagai faktor kelemahan. Beliau juga menjelaskan bahawa isu yang diketengahkan oleh penulis pernah diwacanakan oleh beberapa pemikir Mesir seperti Qasim Amin dan al-Tahtawi pada awal abad ke-19. Secara tidak langsung, ia menunjukkan bahawa isu gender masih menjadi perbahasan dalam kalangan ulama sehingga kini walaupun pernah dibincangkan oleh pemikir sebelum ini.

Buku terbitan Pustaka Cicero ini mengandungi dua bahagian penting. Bahagian pertama mengkhususkan kepada ilmu yang berkaitan al-Quran. Terdapat 5 bab di dalam bahagian pertama ini. Bab pertama ialah "Pendahuluan" yang menyatakan kepentingan al-Quran sebagai kitab yang diturunkan ke atas Nabi Muhammad SAW, sebagai petunjuk bukan sahaja buat kaum Arab ketika itu, tetapi buat seluruh manusia akhir zaman. Penulis juga menekankan peranan penting Khadijah sebagai isteri pertama baginda yang menyaksikan penerimaan wahyu buat kali pertama, serta menceritakan kesedihan baginda di atas pemergian isteri baginda. Bab kedua diberi tajuk "Sejarah Turunnya al-Quran" mengupas pengertian dan hakikat penurunan al-Quran. Ia juga merumuskan cara dan proses penurunan al-Quran yang bermula daripada *laūh al-mahfūz*, melalui perantaraan malaikat Jibril, dalam bahasa Arab dan diturunkan ke atas Nabi Muhammad SAW secara berperingkat-peringkat. Bab ketiga pula bertajuk "Sejarah Mushaf al-Quran" mengkaji proses pengumpulan, penulisan, pembukuan, dan penerbitan mushaf al-Quran yang terdapat pada tiga zaman iaitu pra-uthman, mushaf uthmani, dan pasca-uthman. Diikuti

* Nur Saadah bt Hamisan@Khair, Senior Lecturer, Faculty of Quranic and Sunnah Studies, Islamic University Science of Malaysia (USIM), Bandar Baru Nilai, 71800 Nilai, Negeri Sembilan, Malaysia. Email: saadahkhair@usim.edu.my.

¹ Mansour Faqih (2007), *Analisis Gender dan Transformasi Sosial*, Yogyakarta: Pustaka Pelajar.

² Ashgar Ali Engineer (1992), *The Rights of Women in Islam*, New Delhi, India: Sterling Publishers Private; Ashgar Ali Engineer (1999), *The Qur'an, Women, and Modern Society*, New Delhi: Sterling Publishers Private.

³ Amina Wadud (1999), *Qur'an and Woman: Rereading a Sacred Text from a Woman's Perspectives*, New York: Oxford University Press.

⁴ M. Nouraei & Z. Hosseini (2013), "Women's Right From the Perspective of the Holy Quran," in World Conference on Integration of Knowledge, BayView Hotel, Langkawi, Malaysia, 25-26 Disember 2013, pp. 678-682.

dengan bab keempat dengan memberi fokus kepada “Pokok-pokok Kajian Ulumul Quran” yang menerangkan tentang pandangan ulama terhadap ayat al-Quran yang pertama dan terakhir yang diturunkan ke atas Nabi Muhammad SAW. Ia juga mengandungi isu-isu pembahagian ayat-ayat *makkiyah* dan *madaniyyah*, kronologi penurunan ayat al-Quran, serta fungsi *asbāb nuzūl* bagi sesebuah ayat al-Quran. Bab terakhir dalam bahagian pertama ini pula menjelaskan tentang “Penulisan (*Rasm*) al-Quran” dengan menyatakan secara ringkas perkembangan, pola, hukum dan kedudukan *rasm* al-Quran, dan terdapat juga sedikit maklumat berkaitan *qira’at* (seni bacaan) al-Quran.

Bahagian kedua buku ini adalah inti utama yang memfokuskan kepada isu gender melalui perspektif al-Quran. Ia merupakan susunan yang ideal bagi membincangkan al-Quran secara terperinci sebelum menyentuh isu gender yang dikupas dengan lebih panjang di dalam bahagian kedua ini yang mengandungi tiga bab. Penulis mengkhususkan bab pertama dalam bahagian kedua dengan tajuk “Sejarah Klasik Jazirah Arab” kerana latar belakang sejarah bangsa Arab merupakan titik utama yang membuktikan bahawa faktor sosial dan budaya sangat mempengaruhi isu perbezaan gender. Bab ini mengupas bagaimana geografi, topografi, demografi, bahasa, dan stratifikasi sosial di wilayah Arab sedikit sebanyak telah mempengaruhi dominasi lelaki dalam pelbagai aspek dalam kalangan masyarakat Arab. Penulis merujuk pandangan beberapa orientalis seperti Goldziher, Watt dan Coulson, dan juga beberapa feminis seperti Laila Ahmed dan Fatima Mernissi, yang ada di antara mereka yang bercanggah antara satu sama lain bagi membicarakan tentang sistem patriarki dalam masyarakat Arab. Adapun begitu, penulis berpendapat bahawa sistem yang diamalkan oleh masyarakat Arab memiliki persamaan dengan konsep kekeluargaan dalam tradisi masyarakat Yunani dan Romawi di mana lelaki mempunyai hirarki yang paling tinggi berbanding perempuan. Kekuasaan lelaki ini bukan sahaja menyebabkan tradisi pembunuhan bayi-bayi perempuan terjadi dalam masyarakat sebelum Islam, tetapi ia juga merupakan sebab utama yang menjadikan perempuan dilatih menjadi manusia pasif. Walaupun demikian, penulis juga menjelaskan sebelum sistem patriarki diamalkan, masyarakat Arab mungkin pernah mengamalkan sistem matriarki yang menjadikan perempuan mempunyai kedudukan lebih tinggi berbanding lelaki. Pada akhir bab ini, penulis meninggalkan satu kemungkinan lain bahawa masyarakat Arab juga mungkin pernah mengamalkan sistem bilateral di mana lelaki dan perempuan mempunyai peranan yang sama dalam keluarga dan masyarakat.

Dalam bab kedua yang bertajuk “Perempuan dalam Wacana Kitab Suci”, ia membicarakan tentang empat faktor yang membentuk imej stereotaip terhadap perempuan sebagai *‘the second sex’*. Pertama, tujuan penciptaan perempuan untuk melengkapi hasrat dan keinginan Adam di syurga, dan dengan itu, perempuan hanyalah berperanan sebagai pelengkap bagi keinginan lelaki. Kedua, tempat penciptaan Adam dan Hawa yang dipersoalkan dalam kalangan ulama adakah syurga yang berada di alam ghaib atau syurga yang merujuk kepada ‘taman’ yang ada di bumi. Ketiga, kejadian perempuan yang berasal daripada tulang rusuk Adam, yang demikian meletakkan perempuan sebagai subordinasi kepada lelaki. Keempat, turunnya Adam dari syurga ke bumi adalah disebabkan oleh peranan perempuan sebagai penggoda, dan mitos menstruasi yang dipersepsikan sebagai kutukan terhadap dosa perempuan. Menurut penulis, keempat-empat persoalan teologi ini telah melahirkan pandangan misogini yang melemahkan kedudukan seorang perempuan. Oleh yang demikian, penulis menghuraikan hujah-hujah beliau bagi menolak empat faktor tersebut menurut pandangan al-Quran. Penulis menjelaskan bahawa al-Quran tidak mengkhususkan istilah khas buat gender, tetapi terdapat beberapa istilah lain yang dapat dihubungkan dengan istilah gender. Sebagai contoh, istilah *al-rajul* yang merupakan istilah umum buat lelaki disebut sebanyak 57 kali, malah istilah *al-nisa’* juga disebut sekitar 57 kali. Penulis juga menemukan beberapa istilah lain, tetapi menurutnya istilah-istilah yang mengungkap sesuatu tuntutan (*khitāb*) sering menggunakan bentuk *mudhakkar* iaitu ditujukan kepada lelaki. Persoalannya, adakah al-Quran juga mempunyai ciri-ciri gender bias di dalamnya? Beberapa ulama telah menjawab, seperti Imam al-Ghazali yang berpendapat bahawa penggunaan *mudhakkar* dalam sesuatu *khitāb* dalam al-Quran merangkumi lelaki dan perempuan, melainkan sekiranya terdapat sebab lain yang mengkhususkannya. Pendapat ini juga masyhur digunakan jumbuh ulama’, dan ahli bahasa juga menyokongnya. Tambahan daripada itu, bab ini juga menyentuh isu-isu yang melibatkan perempuan sahaja iaitu perdebatan terhadap isu jilbab dan hijab dalam konteks al-Quran dan sejarah; dan isu menstruasi yang dialami perempuan bukanlah sesuatu beban yang menjadikan perempuan itu dipandang hina. Penulis juga menyatakan bahawa ayat-ayat al-Quran telah menegaskan hak-hak perempuan yang tidak pernah diperolehi sebelum kedatangan Islam, seperti hak memiliki mahar, hak dalam talaq, hak poligami, dan hak mewarisi harta pusaka. Ayat al-Quran juga terkandung di dalamnya hak-hak perempuan yang sama diberi kepada kaum lelaki, seperti hak dalam bidang politik, hak dalam memilih pekerjaan dan hak menuntut ilmu. Sebagai penutup dalam bab ini, penulis berpegang kepada pendapat bahawa prinsip al-Quran tidak membezakan hak dan kedudukan lelaki dan perempuan, kerana ukuran kemuliaan seseorang tidak terletak pada jantina mahupun kekuasaan tetapi pada ketakwaan.

Penulis memuatkan bab terakhir bukunya dengan perbincangan tentang “Bias Jender dalam Penafsiran al-Quran”. Awal bab ini memfokuskan perbincangan kepada metode analisis teks ayat-ayat al-Quran yang boleh dipecahkan kepada beberapa metode seperti semantik, semiotik, hermeneutik, dan *asbab nuzul*, dan semua metode ini dijelaskan beserta contoh. Kemudian penulis menghuraikan metode penafsiran al-Quran yang dibahagikan kepada dua bahagian iaitu pertama dengan menggunakan riwayat (*ma'thūr*), dan kedua dengan menggunakan pemikiran (*ra'y*). *Tafsīr bi al-ma'thūr* boleh dibahagikan kepada tiga: penafsiran al-Quran dengan al-Quran, al-Quran dengan hadis, dan al-Quran dengan pendapat sahabat. Manakala *Tafsīr bi al-ra'y* boleh dibahagikan kepada beberapa aspek seperti bahasa, feqh, sufi, falsafah, sains, sosio-antropologis, dan feminis. Penafsiran al-Quran juga boleh dibezakan meingkut dua pola penting, iaitu pola penafsiran secara kronologi (*tahlīlī*) dan pola penafsiran secara tematik (*mawḍū'ī*). Penulis juga menjelaskan secara terperinci tentang beberapa kaedah yang telah dirumuskan oleh mufassir dalam mentafsirkan al-Quran. Antara kaedah-kaedah tersebut ialah mengidentifikasi perbezaan fungsi penggunaan kalimat sinonim (*mutarādifāt*), menilai kaedah penggunaan kata ganti diri (*domīr*), menganalisa penggunaan *ism mufrad* dan *ism jama'*, dan menganalisa bentuk-bentuk yang tidak konsisten dalam penggunaan pola waktu (*fi'l māḍī* dan *muḍāri'*).

Selepas menghuraikan konsep penafsiran secara terperinci, barulah penulis menghuraikan bias gender yang boleh ditemui dalam pemahaman al-Quran yang telah terjadi disebabkan oleh hal-hal yang bersifat teknikal maupun non-teknikal seperti: Pembakuan tanda huruf, tanda baca, dan Qira'at; Pengertian kosa kata (*mufradāt*); Penetapan rujukan kata ganti (*domīr*); Penetapan batas pengecualian (*istisnā'*); Penetapan erti huruf 'aṭaf seperti huruf wau (و); Ketidak-adilan dalam struktur bahasa Arab; Ketidak-adilan dalam terjemahan al-Quran; Ketidak-adilan dalam metode tafsir; Pengaruh riwayat isra'iliyyat; Ketidak-adilan dalam pembakuan dan pembakuan kitab-kitab fiqh. Menurut penulis, al-Quran telah mengisyaratkan adanya kesetaraan gender dengan argumen sebagai berikut: Pertama, al-Quran menyebut bahawa lelaki dan perempuan mempunyai peranan yang sama sebagai hamba seperti yang disebut dalam Surah al-Dhariyat, ayat 56. Kedua, lelaki dan perempuan diciptakan sebagai khalifah di muka bumi seperti yang disebut dalam Surah al-Baqarah, ayat 30. Ketiga, lelaki dan perempuan sama-sama menerima amanah dan janji primordial dengan Tuhan ketika di alam rahim, seperti yang disebut dalam Surah al-A'raf, ayat 172. Keempat, Adam dan Hawa terlibat secara aktif dalam drama 'kosmis' iaitu cerita tentang keadaan Adam dan isterinya hidup di syurga dan kemudiannya dikeluarkan ke bumi, seperti yang disebut dalam Surah al-Baqarah, ayat 35; Surah al-A'raf, ayat 20, 22, dan 23. Kelima, lelaki dan perempuan berpotensi mendapatkan prestasi yang maksimum yang diukur secara individual sama ada dari sudut spiritual mahupun urusan kerja profesional, seperti yang disebut dalam Surah Ali-Imran, ayat 195. Sebagai penutup bab ini, penulis menekankan bahawa bias gender yang wujud dalam penafsiran al-Quran perlu dinilai semula mengikut perspektif mufassir yang berbeza. Penulis juga berpendapat bahawa penafsiran al-Quran yang berwawasan gender bermaksud sebagai penafsiran yang memberikan perhatian terhadap pemberdayaan kelompok jenis kelamin yang tertindas, sama ada lelaki mahupun perempuan. Walaupun perbezaan antara lelaki dan perempuan telah disebut banyak dalam al-Quran, tetapi ia bukan bermaksud untuk menjadikan sesuatu pihak lebih baik ke atas pihak yang lain, tetapi perbezaan ini menjadi faktor untuk melengkapkan antara satu sama lain.

Biarpun buku *Teologi Jender: Antara Mitos dan Teks Kitab* telah mendapat kritikan beberapa pihak, ia telah digarap dengan baik secara ilmiah oleh penulisnya, kerana beliau sendiri adalah merupakan seorang ulama yang berwibawa dalam bidangnya. Latar belakang penulis dan sumbangan pemikirannya adalah antara kekuatan dalam menghasilkan buku ini. Sebelum menulis buku ini, beliau telah menulis beberapa karya seperti: *Kodrat Perempuan dalam Islam* (1999), *Argumen Kesetaraan Gender Perspektif al-Qur'an* (1999), *Bias Gender dalam Penafsiran Kitab* (2000), *Rekonstruksi Metodologis Wacana Kesetaraan Gender Islam* (2002), dan buku *Teologi Jender: Antara Mitos dan Teks Kitab* yang diterbitkan pada tahun 2003 ini adalah kesinambungan idea beliau dalam menyentuh isu gender dari perspektif al-Quran. Majoriti buku-buku yang ditulis oleh beliau mempunyai tema yang sama iaitu gender, tetapi beliau juga menulis karya-karya lain yang umum seperti *Islam Fungsional: Revitalisasi dan Reaktualisasi Nilai-nilai Keislaman* (2014), *Mendekati Tuhan dengan Kualitas Feminin* (2014), *Deradikalisasi Pemahaman Al-Qur'an dan Hadis* (2014), dan lain-lain. Walau bagaimanapun, aliran gender yang diperjuangkan oleh Nasaruddin Umar juga metodologi beliau dalam pentafsiran ayat al-Quran membolehkan pembaca memahami idea dan isu perbahasan yang ingin dibawa oleh penulis. Ini kerana dalam pentafsiran pasca posmodernisme, terdapat berbagai pelopor dan metod yang berbeza dan membincangkan isu yang berbeza.

Antara kelebihan lain yang dimiliki oleh buku ini adalah senarai rujukan yang terdiri daripada sumber rujukan klasik (*turāth*) dan juga rujukan barat yang ditulis oleh pemikir yang hebat dari pelbagai latar belakang. Buku ini menggunakan sistem *endnote* dengan meletakkan nota rujukan dan nota tambahan pada akhir setiap bab. Daftar rujukan pula diletakkan pada akhir keseluruhan bab. Malah, kupasan penulis terhadap sesuatu menyentuh kepelbagaian aspek termasuklah bahasa, budaya, sejarah, dan agama. Walaupun demikian, buku ini bersifat

akademik dan membincangkan sesuatu perkara secara akademik, tetapi sangat bermanfaat di dalam mahupun di luar dunia akademik. Buku ini dijangka dapat memberikan maklumat yang berguna dan boleh dijadikan rujukan bagi menjawab argumen dan hujah beberapa pihak yang menuduh bahawa Islam adalah agama yang menindas hak-hak wanita dan meletakkan wanita sebagai 'kelas kedua' di dalam sesebuah masyarakat. Al-Quran telah membuktikan bahawa setiap manusia, tidak kira lelaki mahupun wanita, diberikan hak dan tanggungjawab yang sama, walaupun bukan serupa, sebagai khalifah di muka bumi ini. Perbezaan yang wujud di antara gender anugerah, kerana ketidaksempurnaan melengkapinya antara satu sama lain. Justeru, anggapan bahawa wanita adalah objek penindasan adalah mitos yang bertentangan dengan perspektif al-Quran.

Rujukan

Wadud, Amina (1999), *Qur'an and Woman: Rereading a Sacred Text from a Woman's Perspectives*, New York: Oxford University Press.

Engineer, Ashgar Ali (1992), *The Rights of Women in Islam*. New Delhi, India: Sterling Publishers Private.

Engineer, Ashgar Ali (1999), *The Qur'an, Women, and Modern Society*, New Delhi: Sterling Publishers Private.

Tierney, Helen (1999), *Women's Studies Encyclopedia*, New York: Green Wood Press.

Faqih, Mansour (2007), *Analisis Gender dan Transformasi Sosial*, Yogyakarta: Pustaka Pelajar.

Nouraei, M. & Hosseini, Z. (2013), "Women's Right From the Perspective of the Holy Quran," in World Conference on Integration of Knowledge, BayView Hotel, Langkawi, Malaysia, 25-26 Disember 2013, pp. 678–682.